

ב תכונות המנהיג

לא רעיון של תוהו הוא, שנמצאים אנשים גדולים ונשאים בעולם, שראויים להיות מלכים אדירים במלא המובן של השליטה, שרצונם ראוי להיות חק ומשפט מפני גדולתם, מפני אור החיים העזיזים והישרים שמאיר בהם בשפעה רבה... וכשהם הולכים במסילות הסלולות אשר לתורה ולמצוה, בעקבות הרועים אשר הופיעו אחרי כן, מחפשים הם בכולם את העזיזות הקדמוניה בחירותה.

(הראי"ה קוק, שמונה קבצים, ח, כב)

כאשר ציבור בוחר לעצמו מנהיג, עליו לדאוג שהמנהיג אכן יתאים לתפקידו. השאלה שבה נדון להלן היא: מה הן התכונות הראשיות שצריכות להתקיים אצל המנהיג הנבחר? נקדים ונדגיש שלא נתייחס לתנאים מולדים (מינוי גוי, אישה, גר)¹, אלא למידות ותכונות נפשיות.

כדי להשיב על השאלה, נעיין תחילה בפרשיות התורה שבהן מתוארת עצת יתרו למשה בנוגע למינוי שופטים, שכן יש בהן התייחסות לתכונות הנדרשות מדיין. לאחר מכן, נדון בשאלה האם נכון להקיש מן הנדרש לדיין על הנדרש ממנהיגי ציבור.

1. עיין שולחן מלכים - הלכות מלכים ומלחמות, פ"א ה"ד-ה"ה.

א. תכונות הדיינים בפרשיות התורה

המנהיגים הראשונים שהתורה מזכירה את התכונות שנדרשות לתפקידם, הם שופטים. נכון הדבר, ששופטים אינם מתפקדים כמנהיגי הציבור לכל דבר ועניין, אך מכיוון שחלק בלתי מבוטל מתפקידם נמצא בזיקה ישירה לציבור, נכון לעיין בפסוקי התורה שעוסקים בנדרש מהם. ההצעה הראשונה בתורה למינוי שופטים ניתנה על ידי יתרו (שמות יח, כא-כה), ושם מפורטות תכונות שנדרשות: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שנאי בצע... וישמע משה לקול חתנו ויעש כל אשר אמר. ויבחר משה אנשי חיל מכל ישראל ויתן אתם ראשים על העם". כמובן, יש לבחון האם בשלב המינוי בפועל אכן נעשה כעצת יתרו במלואה. מחד גיסא, הרי נאמר בפסוק שנעשה כ"כל אשר אמר", מאידך גיסא, בשלב ההצעה מתארת התורה ארבע תכונות נדרשות, בעוד שבשלב הביצוע מופיעה תכונה אחת בלבד: "אנשי חיל".

להשלמת התמונה יש לעיין בסיפור הדברים המקביל, זה שבמשנה תורה (דברים א, יג-טו), שם מצוינות תכונות אחרות, כאלה שלא נזכרו בפרשת יתרו: "הבו לכם אנשים חכמים ונבונים וידועים לשבטיכם ואשימם בראשיכם... ואקח את ראשי שבטיכם אנשים חכמים וידועים ואתן אותם ראשים עליכם".

גם כאן עולה שאלת הפער בין ההצעה ובין הביצוע: בעוד שבהצעה הוזכרו שלוש תכונות (חכמים, נבונים וידועים), הרי שבביצוע הוזכרו רק שתיים (חכמים ונבונים). יתר על כן, יש לברר את שאלת היחס בין פרשת יתרו לפרשת דברים:² האם "חכמים ונבונים" הן תכונות נוספות, לבד מהנאמר בפרשת יתרו, או שאינן אלא ביאור שלהן.

מצאנו בחז"ל ובפרשנים גישות שונות לשאלת הפער שבפרשת יתרו. גישה אחת היא, שאכן יש פער בין הרצוי למצוי, ולא נמצאו בעלי התכונות המבוקשות: "ויבחר משה אנשי חיל - מלמד שלא מצא משה בכל ישראל מי שהיה בו ארבעה

2. עי' לדוגמא רד"צ הופמן דברים, שם: "יש להרגיש בשני הבדלים בין הסיפור כאן לבין הסיפור בשמות יח, כא והלאה: 1) בספר שמות כתוב שמה רבינו בחר את האנשים, וכאן משמע שהבחירה היתה בידי העם; 2) כאן מודגשות בעיקר המעלות השכליות (חכמים, נבונים), ובשמות מוטלת ההדגשה העיקרית על המעלות המוסריות (יראי אלקים, אנשי אמת, שונאי בצע)".

מדות הללו.³ יש שסברו כך גם בנוגע לפער שבפרשת דברים: "חכמים וידועים - אבל נבונים לא מצא להם".⁴ לעומתם, בנוגע לפרשת יתרו, יש שראו בביטוי "אנשי חיל" כמי שמכיל את כלל התכונות: "ויבחר משה אנשי חיל - קיצר בענין ואמר אנשי חיל, אנשי חיל בממון, אנשי חיל ביראה, אנשי חיל במצוות".⁵ בשאלת היחס שבין פרשת יתרו ופרשת דברים, יש שחיברו בין שתי הפרשות, כך שלמעשה ישנה רשימת תכונות אחת:⁶

"אנשים חכמים וידועים" - זו אחת משבע מדות שאמר יתרו למשה, והלך ובקש ולא מצא אלא שלוש, אנשי חיל חכמים וידעים, ואלו הן השבע מדות שצריך שיהיו כולן אפילו בבית דין של שלשה: חכמה, יראה, וענוה, ושנאת ממון, ואהבת האמת, ואהבת הבריות להן, ובעלי שם טוב.

כיוצא בזה כתב הרמב"ן בפירושו לתורה,⁷ ולשיטתו כל התכונות אכן נמצאו, אלא שמשה לא ראה צורך לפרטן, מפני שהן נכללות בתיאורו "אנשי חיל". לעומתו, יתרו לא הכיר את ישראל, ולכן פירט. במדרש (דברים רבה א, י) מתברר, מדוע לפי דעה זו, הסוברת שכל שבע התכונות נצרכות, לא הוזכרו כולן בפרשה אחת:

אמר רבי ברכיה בשם רבי חנינא, צריכין הדיינין שיהא בהן שבע מדות, ואלו הן: חכמים ונבונים וידועים, וארבע כמה שכתב להלן (שמות יח, כא): "ואתה תחזה מכל העם" וגו', הרי שבע. ולמה לא נכתבו שבע כאחת, שאם לא נמצאו משבע מביא מארבע, ואם לא נמצאו מארבע, מביא מג', ואם לא נמצאו מג' מביא מאחד, שכך כתיב (משלי לא, י): 'אשת חיל מי ימצא'.⁸

3. מדרש אגדה (בובר), שמות יח, כה; רש"י, דברים א, טו; ספורנו, שמות יח, כה.

4. מדרש אגדה (בובר), דברים א, טו; רש"י, דברים שם.

5. פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), שמות יח, כה; שכל טוב (בובר), שמות יח, כה. וכן משמע בפירוש הטור ובחזקוני, שמות יח, כא. ועי' העמק דבר, שמות יח, כה.

6. מדרש תנאים לדברים, דברים א, טו; מדרש הגדול, דברים א, טו.

7. שמות שם, א. עיין מלבי"ם, שמות יח, כה: ההבדל בין הנדרש מהעם לבין פעולת משה הוא, ש"לישראל צוה שיזמינו לו אנשים חכמים וידועים אצלם, שזה יכלו המה לדעת מי חכם ונבון ומי פתי וסכל, אולם יתר המעלות שיהיו יראי אלהים ואנשי אמת שונאי בצע, זאת לא יכלו העם לדעת, רק משה יכול להכיר זה ברוה"ק".

8. עי' ראש דוד, סוף פרשת קדושים, על שייכות פסוק זה לכאן. אולם עי' מחקרים בדרכי התלמוד וחיידושו, עמ' כב, שלדעתו היו כתובים שם ראשי תיבות 'אחמ"', ופירושן: אנשי חיל מכל ישראל, ונפלה טעות בפתחת ראשי התיבות ל'אשת חיל מי ימצא'.

נמצא, אם כן, ששבע תכונות אלה הן דרישה לכתחילאית, אבל אינן מעכבות. למעשה, זו גם דעת חלק מהמפרשים שדעתם הוזכרה לעיל, שכתבו שמשה רבנו לא מצא אנשים בעלי כל התכונות הנדרשות.⁹

ב. מידות הדיינים - דברי חז"ל ופסיקת הרמב"ם

חז"ל מנו שבע מידות שנדרשות מדיין: "חכמה, יראה, וענוה, ושנאת ממון, ואהבת האמת, ואהבת הבריות להן, ובעלי שם טוב".¹⁰ במקום אחר ציינו לתכונות נוספות שראויות לדיין: "בעלי חכמה, בעלי מראה, בעלי קומה, בעלי זקנה, בעלי כשפים, ויודעים שבעים לשון".¹¹

בעקבות דברי חז"ל, הרמב"ם (הל' סנהדרין פ"ב ה"א-ה"ח)¹² מנה ופירט את התכונות שנדרשות מדיינים:

אין מעמידין בסנהדרין, בין בגדולה בין בקטנה, אלא אנשים חכמים ונבונים, מופלגין בחכמת התורה, בעלי דעה מרובה, יודעים קצת משאר חכמות, כגון רפואות וחשבון ותקופות ומזלות ואיצטגנינות, ודרכי המעוננים והקוסמים והמכשפים, והבלי ע"ז וכיוצא באלו, כדי שיהיו יודעים לדון אותם... מנוקין מכל מומי הגוף... בעלי שיבה, בעלי קומה, בעלי מראה, נבוני לחש, ושידעו ברוב הלשונות... בית דין של שלשה, אף על פי שאין מדקדקין בהן בכל אלו הדברים, צריך שיהא בכל אחד מהן שבעה דברים, ואלו הן: חכמה, וענוה,¹³

9. וראה להלן סוף אות ב.

10. מדרש תנאים, דברים א, טו. ועיין של"ה, פרשת משפטים, תורה אור אות מ, שכל המידות שדיין דורש מבעל דין שיתנהג בהן, נדרשות ממנו. ועיין באר לחי רואי (סרנא), מפתח מורחב (בתוך כרך מדע, אהבה), הלכות סנהדרין: "אין לך אדם שיהא כל כך נזקק וצריך למדות טובות כמו הדיינים, ומשום שהשופט אם אינו בעל מדות ולא יהא בעל מוסר וצנוע, מלבד שהוא מזיק לעצמו הוא מזיק לבני אדם, וכל כך הוא חמור עד שהוא ראוי לקללת ה', ולא עוד אלא שצריך לקללו בדבר זה. והיינו שפט צדק, שהוא ע"ה המדות שהינן טובות, מביא האדם מישראל את עצמו להיות בדומה לשכינה שהוא הוא העיקר באדם שמישראל".

11. מנחות סה ע"א.

12. וראה גם שו"ע, חו"מ ז, יא, ושם ת, א.

13. עיין רא"ם, דברים א, טו, שהקשה על הרמב"ם, מה המקור בתורה ובדברי חז"ל למידת ענוה, שכן מידה זו לא נמנתה במפורש בכלל שבע המידות שנזכרות בפרשיות יתרו ודברים. הרמב"ם עצמו (ועי' להלן הערה 52), למד זאת ממשה רבינו: "ומה משה רבינו עניו, אף כל דיין צריך להיות עניו". עיין סמ"ג, עשין סימן צז, שלמד זאת ממקור אחר: "ושיהא עניו

ויראה, ושנאת ממון, ואהבת האמת, ואהבת הבריות להן, ובעלי שם טוב, וכל אלו הדברים מפורשין הן בתורה...¹⁴ אמרו חכמים, שמבית דין הגדול היו שולחים בכל ארץ ישראל ובודקין, כל מי שימצאוהו חכם וירא חטא ועניו ושפוי ופרקן נאה ורוח הבריות נוחה הימנו, עושין אותו דין בעירו.¹⁵

לעיל¹⁶ הוזכרו דברי חז"ל, שהדרישה לתכונות אלה היא רק לכתחילאית אך אינה מעכבת. ולמרות שהרמב"ם הזכיר רשימת דרישות אלה, וניתן היה אפוא להסיק שהן מעכבות את המינוי, פירשו פוסקים רבים שגם לשיטתו אין זה מעכב.¹⁷ עם

וסבלן, שנאמר (שמות ו, ג): 'ויצום אל בני ישראל' - צום אל בני ישראל לישא טרחם ומשאם וריבם". בלחם משנה, על הרמב"ם שם, הביא את הסמ"ג הנ"ל וחשב שמקורו מהירושלמי, וכנראה אין הדבר כן, עיין אור שמח שם, ובן הרמה שם, ועיין בפירושו ר"י קאפח על הרמב"ם, שם אות ח; עיין ב"ח, חו"מ ז, יא, שלרמב"ם היתה גרסה אחרת בספרי; עי' ברכת אליהו, חו"מ שם אות מג והערה 20, שמקור הלימוד למידת הענווה היא מסנהדרין לו ע"ב: "עמך - בדומין לך". ועי' יד פשוטה, על הרמב"ם שם, עמ' פב, ע"פ משנת רבי אליעזר, פרשה י עמ' 183, שמידת הענווה כלולה ב"אנשי חיל".

14. "הרי הוא אומר: אנשים חכמים ונבונים - הרי בעלי חכמה אמור, וידועים לשבטיכם - אלו שרוח הבריות נוחה מהם, ובמה יהיו אהובים לבריות? בזמן שיהיו בעלי עין טובה, ונפש שפלה, וחברתן טובה, ודבורן ומשאן בנחת עם הבריות, ולהלן הוא אומר: אנשי חיל - אלו שהן גבורים במצות, ומדקדקים על עצמם, וכובשין את יצרן עד שלא יהא להן שום גנאי, ולא שם רע, ויהא פרקן נאה. ובכלל אנשי חיל, שיהיה להן לב אמיץ, להציל עשוק מיד עושקו, כענין שנאמר (שמות ב, יז): 'ויקם משה ויושיען', ומה משה רבינו עניו, אף כל דיין צריך להיות עניו, יראי אלהים - כמשמעו, שונאי בצע - אף ממון שלהם אינן נבהלין עליו, ולא רודפין לקבץ הממון, שכל מי שהוא נבהל להון, חסר יבואנו, אנשי אמת - שיהיו רודפין אחר הצדק מחמת עצמן בדעתן, אוהבין את האמת ושונאין את החמס ובורחין מכל מיני העול".

15. וראה נתיבות עולם (מהר"ל), נתיב גמילות חסדים, פרק ה, שהקביל את התכונות הנדרשות לדיין עם חלקי האדם: גוף, נפש, שכל וכו'.

16. סוף אות א.

17. לחם משנה, הלכות סנהדרין פ"ב ה"ז; רדב"ז, שם (והוסיף, שלכתחילה ישתדלו שכלל המידות יימצאו בין כל הדיינים, גם אם לא נמצאו כולם בכל אחד מהם); חיד"א, ברכי יוסף חו"מ ז, לג, שער יוסף הוריות ד ע"ב ד"ה נחזור, וראש דוד שם, ד"ה ודרך; פתחי תשובה, חו"מ ז, כד. אמנם משו"ת המבי"ט, א, סו"ס רפ, משמע שמידות אלו מעכבות, אך עיין בדברי החיד"א שם, שכוונתו היא רק כאשר יש באנשי העיר בעלי מידות כאלו; ועיין פרי האדמה, הלכות סנהדרין פ"ב ה"ז, ולשיטתו הדבר לעיכובא, שיהיו בין כל הדיינים ביחד תכונות אלו, גם אם אינן מצויות כולן רק באחד מהם. לפרשנות נוספת בדעת המבי"ט, ראה שו"ת השבי"ט, ב, הלכות סנהדרין שם. ועיין שו"ת אורח משפט, או"ח, יד, לגבי שליח ציבור לתפילה: "אם אין מוצאין מי שיהי' בו מכל המדות האלו, יבחרו הטוב שבציבור בחכמה ובמעשים טובים - הנה פשוט הדבר שהעיקר מה שאינו מעכב כשאין מוצאין מי שיש בו כל המדות הללו, לא קאי על בעל עבירות ורשע ח"ו".

זאת, ברור הדבר שבוחרי הדיינים צריכים להשתדל למצוא מועמדים שיש בהם כמה שיותר מן התכונות הנזכרות. נוסף על כך, ראוי לו לדיין שיש בו רק חלק מהתכונות להתאמץ ולרכוש לעצמו גם את יתר התכונות.¹⁸

ג. ביאור מידות הדיינים

ניתן אם כן דעתנו לאפיונה של כל אחת מהמידות.¹⁹

1. אנשי חיל

תכונה זו מופיעה הן בעצת יתרו, הן בביצוע משה: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל... ויבחר משה אנשי חיל".²⁰ מצאנו דעות שונות בהגדרת מידה זו: לדעת רבי יהושע, "אלו עשירים בעלי ממון"²¹ - רוצה לומר, תכונה של גבורה בענייני ממון. לעומתו, רבי אלעזר המודעי סבר שמדובר ב"בעלי הבטחה"²² - היינו אנשים שעומדים בדיבורם.

לפי ביאור נוסף של חז"ל, "אנשי חיל" אינה תכונה עצמית, אלא פירוש המילה "חיל" הוא כוח וחוזק. כלומר, כוח צריך להתלוות לכל אחת מהתכונות: "קיצר בענין ואמר אנשי חיל, אנשי חיל בממון, אנשי חיל ביראה, אנשי חיל במצות".²³ לפרשנות זו, מדובר בתכונה בסיסית שנצרכת לכל משרה והנהגה. ויש אומרים²⁴ שאנשי חיל הם "גיבורים בתורה".

18. עיין הרב שלמה דייכובסקי, 'דרך השיפוט הראויה בבתי הדין הרבניים', תחומין כח (תשס"ח) עמ' 19; לב שומע לשלמה, א, עמ' 15-16.

19. עיין תולדות יצחק, שמות יח, כא, שהקפידה תורה יותר על המידות מאשר על החכמה, שבזה נשתבחו אבותינו: "גדולה מעלת המדות... לא נשתבחו הגדולים בחכמה, אלא במדות". ועיין בדברי הרמב"ם דלהלן אות ד.

20. שמות יח, כא-כה. ועי' ספורנו, במדבר יג, ג: "כולם אנשים" שנאמר על אלו שנבחרו לרגל את הארץ, הכוונה היא "אנשי חיל".

21. מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו - מסכתא דוישמע פרשה ב; מכילתא דרשב"י, שמות יח, כא; רש"י, שמות שם, והוסיף: "שאין צריכים להחניף ולהכיר פנים".

22. מכילתא דר"י ודרשב"י שם. עיין שו"ת עשה לך רב, ו, ס' פד, ובספרו דבר המשפט, על הרמב"ם הל' סנהדרין פ"ב ה"ז, שהרמב"ם השמיט את מידת "בעלי הבטחה", משום שהיא כלולה במידות "אנשי חיל" ו"אנשי אמת". וראה להלן הערה 40, הסברים נוספים להשמטת הרמב"ם.

23. פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), שמות יח, כה; שכל טוב (בובר), שמות שם.

24. מדרש תנחומא (ורשא), פרשת יתרו סימן ב.

הרמב"ם (הלכות סנהדרין פ"ב ה"ז) ראה בגבורת אנשי החיל שילוב מספר תכונות: גבורה במצוות, גבורת הכובש את יצרו, עמידה בגבורה מול כוחות רעים ולעמוד לצד הנרדף ולהצילו:

אנשי חיל אלו, שהן גיבורים במצוות ומדקדקים על עצמם וכובשין את יצרן²⁵ עד שלא יהא להן שום גנאי ולא שם רע ויהא פרקן נאה, ובכלל אנשי חיל, שיהיה להן לב אמיץ להציל עשוק מיד עושקו, כענין שנאמר (שמות ב, יז): "ויקם משה וישיען".²⁶

2. יראי אלוקים

"יראי אלוקים" - "ואתה תחזה...יראי אלוקים"²⁷. יש שפירשו: "ואתה תחזה מכל העם - תחזה להם בנבואה".²⁸ נדרשת אפוא ראייה נבואית, לצורך בחינת המידות הנסתרות. גם יראת שמים צריכה להימדד באופן נבואי, כיוון שהיא מסורה ללב, ורק נביא יכול לבחון את קיומה ומידתה. ויש שראו בכך מידה ייחודית, שאינה יכולה להימדד בראייה אנושית, אף לא בנבואה, ולכן לא מצאנו שבשלבי הביצוע של עצת יתרו, תכונה זו מופיעה אצל הדיינים שנבחרו: "ולא הזכיר יראי אלהים, כי הוא לבדו ידע לבב אנוש".²⁹

בביאור המידה, נאמרו דעות שונות: רבי יהושע סבר ש"יראי אלוקים" היא תכונה של יראה הקשורה עם תפקיד הדיין - "אלו שהם יראים מן המקום בדין".³⁰ ולדעת

25. עיין ראב"ע, שמות שם: "שיש להם כוח לסבול טורח, ולא יפחדו מהם".

26. ראה מדרש תנחומא (ורשא), פרשת שופטים סימן ג. לביאור מידת "הכובש את יצרו", ראה פיה"מ לרמב"ם, אבות פ"ד מ"א, ושמונה פרקים, הפרק השביעי. ועיין סמ"ג, עשין צז, שהזכיר רק את גבורת הצלת העשוק מיד עושקו, וכיו"ב בדרך חיים (מהר"ל), אבות פ"ד מכ"ב. ולהלן יבואר שהרמב"ם סבר שתכונה זו ראויה לכל המינויים.

27. אמנם בביצוע לא מופיעה תכונה זו, ועיין לעיל אות א בביאור השיטות השונות.

28. מכילתא דר"י ודרשב"י שם; רבי אברהם בן הרמב"ם, שמות יח, כא. וראה מלבי"ם, שמות יח, כה: "אולם יתר המעלות שיהיו יראי אלוקים ואנשי אמת שונאי בצע, זאת לא יכלו העם לדעת, רק משה יכול להכיר זה ברוה"ק כמ"ש ואתה תחזה". עיין אילת השחר (שטיינמן), שמות שם, שהקשה, הרי אי אפשר לפסוק ע"פ רוח הקודש. ותירץ "דברוה"ק הוא ראה רק את המעלות הנוספות שאינם מוכרחות להיות, להכשיר להיות דיין ע"פ הלכה".

29. ר"א אבן עזרא, שמות יח, כה; חזקוני שם.

30. מכילתא דר"י ודרשב"י שם; שכל טוב (בובר), שמות יח, כא; ילקוט שמעוני, פרשת יתרו, סי' רע; דרך חיים (מהר"ל), אבות פ"ד מכ"ב.

רבי אליעזר המודעי - "אלו שעושים פשרה בדין".³¹ עם זאת, יש שסברו שיראת אלוקים אינה תכונה שקשורה לדין, אלא היא יראת שמים כפשוטה.³² ויש אומרים שהצורך ביראת שמים הוא כדי שלא יצא על הדיינים שם רע.³³ יש שביארו כי היראה כאן מזוהה עם החכמה - "אנשים חכמים".³⁴ ויש שעמדו על הצורך שהדיין ובעל השררה לא יירא מאף אדם אלא רק מהקב"ה, "שאינן להם יראה מאדם, רק מהשם לבדו".³⁵ יש שכרך את תכונת יראת ה' עם הענווה, לפי שאם הדיין אינו ירא אלוקים, והוא גס רוח, אז הוא נושא את פני הרשע ביתר שאת, "מצד רום לבבו של הדיין המבקש התנשאות".³⁶ ויש שהדגיש כי ראוי שהיראה תהיה גם יראת העונש.³⁷

3. אנשי אמת

"אנשי אמת" - מי הם? יש אומרים שהכוונה כפשוטו, שאינם שקרנים;³⁸ יש אומרים שאנשי אמת הם "בעלי הבטחה",³⁹ היינו אנשים שעומדים בדיבורם ומקיימים את

-
31. מכילתא דר"י ודרשב"י שם. ועיין פירוש המכילתא לרבי אליעזר נחום, שהכוונה היא שהם יראים מה'אלקים', דהיינו 'הדין', שמא לא ייפסק כאמת, ולכן נוטים לעשות פשרה (וכע"ז גם בברכת הנצי"ב שם). ועיין דיני בוררות (אריאל), עמ' קסד-קסה, שלדעתו המכילתא אינה עוסקת בפשרה בדין, שהרי גם בה עלולה ליפול טעות ע"פ כללי הפשרה, אלא מדובר על הליך גישור שבית הדין עושה בין הצדדים.
32. תנחומא, יתרו סימן ב': "יראי אלהים, כמשמעו"; רמב"ם, שם. ועיין להלן, הערות 61, 62, שמידה זו נצרכת בכלל המינויים.
33. ר"א אבן עזרא, שם, בפרוש הקצר.
34. רבי אברהם בן הרמב"ם, שמות יח, כא: "אנשי חיל יראי אלהים, במאמרו כאן, הם אותם שנאמר עליהם במשנה תורה הבו לכם אנשים חכמים ונבנים"; פנים יפות, שמות יח, כא: "כי יראי אלהים היינו שידקדקו בדיני תורה על בוריה".
35. ר"א אבן עזרא, שמות יח, כא; חזקוני שם.
36. כלי יקר שמות יח, כא: "שנאמר (משלי כב, ד): 'עקב ענוה יראת ה'".
37. אור החיים, שמות יח, כא.
38. ר"א אבן עזרא, שמות שם; רבינו מיוחס, שם. וכן כוונת ר' אלעזר המודעי שבמכילתא דר"י ודרשב"י שם: "כגון ר' חנינא בן דוסא וחבריו".
39. מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו - מסכתא דוישמע פרשה ב, דעת רבי יהושע; רש"י, שמות יח, כא: "אנשי אמת - אלו בעלי הבטחה, שהם כדאי לסמוך על דבריהם, שעל ידי כן יהיו דבריהם נשמעין".

הבטחותיהם;⁴⁰ ויש אומרים שהתיאור מתייחס לעשיית דין צדק באמת ויושר.⁴¹ הרמב"ם (הלכות סנהדרין פ"ב ה"ז)⁴² ביאר שיש כאן מידה שצריכה להיות מושרשת אצל הדיין המתמנה: "אנשי אמת, שיהיו רודפין אחר הצדק מחמת עצמן בדעתן, אוהבין את האמת ושונאין את החמס, ובורחין מכל מיני העול". יש שהסביר שמדובר בתכונה שנצרכת לדיין בהקשר של פסיקת ההלכה, היינו שיודעים ללמוד ולהגיע לדין אמיתי מתוך המקורות;⁴³ יש אומרים שאינם נושאים פנים לגדול,⁴⁴ או שיש להם כשרון הבחנה בין אמת לשקר.⁴⁵ יש מי שראה בתכונה זו זהות עם אנשי תורה - "תורת אמת הייתה בפיהו".⁴⁶

4. שונאי בצע

"שונאי בצע" - מי הם? ר' יהושע סבר, שמדובר כאן על שנאת ממון בכלל, ובוודאי שוחד;⁴⁷ ויש מי שרואה במידה זו, אותו ששונא את ממון עצמו, ואינו מתירא אם מישהו יזיק את ממונו.⁴⁸ נקודה זו הודגשה בדברי הרמב"ם (הלכות סנהדרין פ"ב ה"ז):

40. עיין לעיל הערה 22 בשם רח"ד הלוי, מדוע הרמב"ם לא מנה "בעלי הבטחה", ושם הובא בשמו הסבר אחד. נוסף כאן את יתר הסבריו: "ועוד יש לומר שלא מנה רבינו ל'בעלי הבטחה' במדות הדיינים, משום דפשיטא טובא, ואין זו מעלה בדיינים, אלא חובת כל אדם מישראל היא להיות בעל הבטחה, ולעמוד בדבורו... או אולי נעז לומר דעה קיצונית וחמורה, שהרמב"ם לא מנה מדת 'בעלי הבטחה', משום שנראה לו שאנשים כאלה לא ניתן להשיג במציאות, שכן המוני עם, ופשוטי בני אדם, החיים חיים פרטיים נקל להם להיות בעלי הבטחה עומדים בדבורם, ונאמנים למוצא פיהם, אך לא אנשי צבור שנתמנו לעמוד בראש הצבור".

41. תנחומא, פרשת יתרו סימן ב.
42. עי' גם רמב"ן, שמות שם; רבנו בחיי, שם: "ושלא יקבלו טענה של שקר, כענין שכתוב (שמות כג, ז): 'מדבר שקר תרחק'; אברבנאל, שם.

43. ר' חיים פלטיאל, שמות שם; העמק דבר, שם: "דיש אדם ירא אלהים ומבקש את האמת, אבל אינו מוצא לכוין דעתו אל האמת".

44. אלשיך, שם.

45. כלי יקר, שם.

46. אדרת אליהו, דברים א, יג; הכתב והקבלה, שמות שם.

47. מכילתא דרבי ישמעאל, יתרו פרשה ב; אברבנאל, שמות שם; מלבי"ם, שם; עיין כלי יקר, שם: "שונאי בצע, אלו העשירים אשר יש להם כל ובצע לא לקחו, וכל דיין עני, יש לחוש פן יקח שוחד להטות דין".

48. מכילתא, שם, בדעת ר' אלעזר המודעי; תנחומא, פרשת יתרו סימן ב: "שונאי ממון עצמן, כל שכן ממון של אחרי', יהא אומר אפילו אתה שורף גדישי, אפילו קוצץ את כרמי, כהוגן אני

”אף ממון שלהם, אינן נבהלין עליו, ולא רודפיין לקבץ הממון, שכל מי שהוא נבהל להון, חסר יבאנו;” ויש מי שכתב שעניינה של תכונה זו הוא הקפדה שלא לחמוס ולקחת ממון שאינו שלו; יש מי שסבר כי תכונה זו נוגעת לא רק לכסף, אלא לכלל הנאות שאדם שדואג רק לעצמו.⁴⁹

5. ידועים

”ידועים לשבטיכם” – האם מדובר בתיאור עובדתי,⁵⁰ או בתכונה נדרשת? לדעת חכמים, זו בקשה של משה לכל שבט, לבחור את האנשים שהוא מכיר:

וידועים לשבטיכם – שיהיו ידועים לכם. הרי שנתעטף בטליתו ובא וישב לפני, איני יודע מאיזה שבט הוא, אבל אתם מכירים אותו, שאתם גדלתם ביניהם, לכך נאמר וידועים לשבטיכם, שיהיו ידועים לכם.⁵¹

הרמב”ם (הלכות סנהדרין פ”ב ה”ז) כתב ש”ידועים” הם אנשים שאהובים על הבריות בזכות מידותיהם הטובות:

וידועים לשבטיכם – אלו שרוח הבריות נוחה מהם, ובמה יהיו אהובים לבריות, בזמן שיהיו בעלי עין טובה, ונפש שפלה, וחברתן טובה, ודבורן ומשאן בנחת עם הבריות; ומה משה רבינו עניו, אף כל דיין צריך להיות עניו.

בכלל התכונות שגורמות לאנשים אלה להיות ”ידועים”, מציין הרמב”ם ”עין טובה ונפש שפלה”, ומסיים שעליהם להיות בעלי ענווה כמו משה רבינו.⁵² בדרך דומה

דיינו; עיין רמב”ן, שמות שם, שדן בדברי רש”י בהסבר המדרש.
49. אדרת אליהו, שם: ”ובצע הוא הנאה”; הכתב והקבלה, שמות יח, טו; ועי’ רמב”ם, שם; רמב”ן, שמות שם.

50. עיין אילת השחר (שטיינמן). דברים א, טו: ”אנשים חכמים וידועים. הרמב”ן (לעיל פסוק י”ג) מפרש ידועים שמעלתם ידועה ונכרת למנותם שופטים... והר”א אבן עזרא מפרש שהם היו ידועים שיכירום הכל, וצ”ב, מה המעלה בזה שכולם מכירים אותם.”

51. ספרי, במדבר בהעלותך פיסקא צב; דברים פרשת דברים פיסקא יג; רש”י, דברים שם.
52. מנוסח ההלכה לא ברור האם נתן כאן הרמב”ם דוגמה ל”נפש שפלה”, או שיש כאן תכונה נוספת מחויבת – מידת הענווה. ועי’ רא”ם, דברים א, טו: ”ועוד, שהרמב”ם ז”ל מנה הענווה בכלל השבע מדות, והענווה לא הוזכרה לא במדות האמורות בפרשת יתרו, ולא במדות האמורות כאן. גם הוא עצמו כתב: ’ומה משה רבינו עניו, אף כל דיין צריך להיות עניו; אלמא אינה מכלל המדות שאמר יתרו למשה. ולא ידעתי היכן מצא כל זה;’ ועיין צידה לדרך, דברים שם, שמקורותיו של הרמב”ם הם תוספתא, סנהדרין פ”ז מ”א בבלי, סנהדרין פח ע”ב;

כתב גם המאירי,⁵³ וכך פירש את מאמר חז"ל שאין למנות פרנס אלא אם כן יש לו מאחוריו קופה של שרצים, זאת בכדי שלא יתגאה:

אין ראוי להעמיד פרנס על הצבור אלא מי שנודע במדותיו, עניו ושפל רוח וסבלן, מפני שהוא צריך להתנהג עם הבריות בדרכים משתנים לכמה גוונים, זה בכה וזה בכה, ולהתאהב עם כל אחד מהם כפי מדותיו. ואם הם במקום שאין מוצאים כך, ועל כל פנים צריכים למנות אבירי לב ועזי מצח, יזהרו שלא למנות אנשים תקיפים כל כך בכל ענין, שיהו סבורים על אותן מינוי שיהא מוחזק בידם לעולם, ושהם הראויים לכך יותר על שכיניהם מחמת תקפם, עם מה שיוודעים בעצמם שמעלת אבותיהם מסייעתם, שזו היא סבה להם להוסיף במכאוב הגאווה והעזות, אלא אנשים שיכירו בעצמם שיש ביניהם ראויים לכך יותר מהם, ואם הם כופרים בכך שימצאו מי שיוודיעם האמת וישמיע להם את הראשונות דרך צחות ודרך הפלגה. אמרו, אין ממנין פרנס על הצבור אלא אם כן קופה של שרצים תלויה לאחוריו, כלומר, אף על פי שהוא הגון בעצמו, שאם תזוח דעתו עליו ויתגאה על הצבור שלא לשם שמים, אומרים לו, חזור לדון את עצמך והבט אל אחריך. וכן אמרו: מפני מה לא נמשכה מלכות שאול מפני שלא היה בה שום דופי, ר"ל דופי של משפחה, ומתוך כך היו מתגאים על הצבור שלא לשום שמים יותר מדאי.

6. חכמים ונבונים

ההבדל בין חכמים ונבונים מוסבר בעקבות הצעת יוסף לפרעה: "ועתה ירא פרעה... איש נבון - זה המבין דבר מתוך דבר, שיוודע מה שקיבל מרבו, וכן אתה דורש: 'אנשים חכמים ונבונים' (דברים א, ג), שהנבון גדול מן החכם".⁵⁴ החכם יודע את הדברים שלמד מרבותיו, בעוד שהנבון מבין מדעתו דבר מתוך דבר. מעלת הנבון כה גדולה, עד שמשה לא מצא נבונים,⁵⁵ כמובא לעיל: "ואקח את ראשי

וירושלמי, סנהדרין פ"א ה"ד. ועיין לעיל הערה 13.

53. מאירי, יומא כב ע"ב.

54. שכל טוב (בובר), בראשית מא, לג.

55. פסיקתא זוטרתא (לקח טוב), דברים דף ב ע"ב; שכל טוב (בובר), בראשית ל, כא; וכיו"ב במפרשים, דברים שם; עיין מדרש תנאים, דברים א, ג, וילקוט שמעוני, דברים ס' תתב, הובא גם בפירוש רש"י לדברים שם, בהסבר ההבדל בין חכם לנבון: "חכמים ונבונים - זהו

שבטכם אנשים חכמים וידועים, ו"נבונים" לא נזכרו. מכאן, שיכול אדם להיות נבון - חריף השכל, אע"פ שאינו חכם - חסר לו ידע. במקביל, יכול אדם להיות חכם בעל ידע רב, אך נטול חריפות והבנה עצמית.⁵⁶ אם כן, נדרשות שתי התכונות.⁵⁷

ד. תכונות ה"מלך"

המנהיג הציבורי המשמעותי ביותר שנזכר בתורה הוא ה"מלך". עד עתה הוא לא הוזכר, משום שלמרות חשיבותו-היתרה, ב"פרשת המלך" (דברים יז, יד-כ) התורה לא פירטה מפורשות תכונות שראויות למלך. עם זאת, דומה שמתוך המצוות שמוטלות על המלך, ניתן להסיק על מידות שנצרכות לו, וכפי שכתב ר"י אברבנאל (שמואל א' י, יז):

והיה ראוי שיהיה המלך נקי הגאווה, כמו שכתוב: "ולא ירבה לו סוסים" (דברים יז, טז), ואמר: "לבלתי רום לבבו מאחיו" (שם שם, כ);⁵⁸ מרוחק מהתאוות, כמו שאמר: "ולא ירבה לו נשים" (שם שם, יז); משולל מהחמדה, כמו שאמר: "וכסף וזהב לא ירבה לו מאד" (שם שם).

מדבריו עולה, שהמצוות המיוחדות למלך מלמדות על המידות הטובות הראויות לו. מצוות אלה, לא רק שתוכלנה לשמש כאמצעי למלך על מנת לרכוש אותן, אלא שמלכתחילה, כבר בעת בחירת המלך, נכון לחפש מי שיוכל לעמוד בקיום מצוות אלו. עקב הקושי בבחירת אנשים בעלי מידות כאלו ("נקי הגאווה", "מרוחק

ששאל אריוס את רבי יוסי, אמר לו: איזהו חכם, אמר לו... מה בין חכם לנבון, נבון דומה לשולחני תגר, כשמביאין לו דינר לראות רואה, כשאינ מביאין לו מוציא משלו ורואה. חכם דומה לשולחני עשיר, כשמביאין לו לראות רואה כשאינ מביאין לו לראות, יושב ותוהא"; ראה משיבת נפש דברים א, יג, שחכמה קודמת לבינה, אבל מעלת הבינה יותר מהחכמה.

56. ר' אברהם בן הרמב"ם, בראשית מא, לג.

57. למרות שהן שתי תכונות נפרדות, הרמב"ם החשיב אותן כתכונה אחת - עיין ב"ח, חו"מ ז, טו, ופרישה שם, טו. הדרישה תמה על כך, שהרי המדרש, לעיל הערה 4, אומר שמשו רבינו מצא חכמים אך לא נבונים.

58. עי' גם רמב"ן, דברים יז, כ, שמפסוק זה לימדה התורה את איסור הגאווה.

מהתאוות ו"משולל מהחמדה", הסביר ר"י אברבנאל, שבחירת המלך הייתה ע"י הקב"ה:⁵⁹

ובהיות המידות המשובחות האלה צריכים מאד במלך, והאדם יראה לעיניים וה' יראה ללבב והוא בוחן לבות וכליות, היה ראוי שלא יבחר המלך על ידי בני אדם שלא ידעו תוכו ולא יבינו מדותיו ותכונותיו הטוב הוא אם רע, ושיבחרהו האל יתברך שהוא היודע תעלומת לב, וכמו שאמר שלמה בתפלתו: "כי אתה ידעת לבדך את לבב כל בני האדם" (מלכים א' ח, ט). וכבר בא הטענה הזאת בדברי אדוננו משה, אמר: "יפקוד ה' אלוהי הרוחות לכל בשר איש על העדה" (במדבר כז, טז), הנה כוון לומר שהאל יתברך, להיותו אלוהי הרוחות, הוא אשר ראוי שיפקוד המנהיג, לא בני אדם שיראו לעיניים.⁶⁰

גם הרמב"ם לא פירט בהלכות מלכים את התכונות והמידות הראויות למלך בתחילת מלכותו. בהמשך לטענת אברבנאל, ייתכן שהסיבה לכך היא שהבחירה נעשית ע"י נביא, והלא הוא, כשליח ה', יוכל לדעת מי הוא הראוי. עם זאת, אחר פטירת המלך, כאשר משִׁרְתו עוברת בירושה לבניו והבחירה נתונה ביד העם, כאן מפרט הרמב"ם תכונות שנצרכות להמשך הירושה (שם, פ"א ה"ו):

והוא שיהיה הבן ממלא מקום אבותיו, בחכמה וביראה. היה ממלא ביראה – אף על פי שאינו ממלא בחכמה, מעמידין אותו במקום אביו ומלמדין אותו; וכל מי שאין בו יראת שמים – אף על פי שחכמתו מרובה, אין ממנין אותו למינוי מן המינויין שבישראל.

נמצאנו למדים, אפוא, שחכמה ויראת שמים הן תכונות ראשונות במעלה למלך – ולמעשה לכל שררה בישראל, וביניהן, זו שנצרכת ביותר היא יראת שמים.⁶¹ זו גם הסיבה שבגינה נצטווה המלך לכתוב לו ספר תורה: "למען ילמד ליראה את ה' אלהיו, לשמר את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשותם" (דברים יז, יט). בהנחיות להתנהלות המלך במהלך מלכותו, כתב הרמב"ם (שם פ"ב ה"ו):

59. עיין לעיל הערה 28, שיש המפרשים שגם בחירת השופטים בימי משה נעשתה ברוח הקודש.
60. ייתכן שזו גם הסיבה לכך שתכונות אלה לא הוזכרו מפורשות.
61. על מקורותיו של הרמב"ם, עיין שולחן מלכים – הלכות מלכים ומלחמות, פ"א ה"ז.

כדרך שחלק לזכות הכבוד הגדול, וחייב הכל בכבודו, כך צוהו להיות לבו בקרבו שפל וחלל... ולא ינהג גסות לב בישראל יתר מדאי... ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים, ויצא ויבא בחפציהם ובטובתם, ויחוס על כבוד קטן שבקטנים, וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים, ידבר רכות... לעולם יתנהג בענוה יתירה, אין לנו גדול ממושה רבינו, והוא אומר: "ונחנו מה לא עלינו תלונותיכם" (שמות טז, ח), ויסבול טרחם ומשאם ותלונותם וקצפם כאשר ישא האומן את היונק, רועה קראו הכתוב, "לרעות ביעקב עמו" (תהלים עח, עא), ודרכו של רועה מפורש בקבלה כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא וגו'.

מסתבר, שאם זו הדרך שבה ראוי למלך להתנהל, מלכתחילה נכון לבחור את מי שנראים בו כישורים להתנהל כך.

בספר העיקרים (מאמר ד פרק כו), דן רבי יוסף אלבו בתכונות המלך, והוא מפרט בענייניו שש מידות - ארבע ככל דיין, ועוד שתיים שהן מיוחדות למלך:

ולפי הנראה, שהמדות ההכרחיות למלך מצד המלכות הם ששה; וזה, שהכוונה בהקמת המלך היא להילחם באויבים, ולשפוט את העם משפט צדק, אמרו ישראל כששאלו מלך: "ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו" (שמואל א' ח, כ), ועל כן, ראוי שימצאו בו המדות ההכרחיות לזה. אולם מדות השופטים כבר נתבארו בתורה, שהם ארבע: אנשי חיל יראי אלהים אנשי אמת שונאי בצע, וכשנערב עם אלו התארים שהם הכרחיים מצד המלחמה, נמצאם בין כולם ששה:

האחד, שצריך שיהיה המלך אכזרי לזרים ורחמן לעמו ומוסר נפשו להצילם... והשני, שייטיב למטיבים אליו ולעבדיו ולאנשי מלחמתו, שאם לא יעשה כן, מי ימוסר נפשו בעבור כבודו או מי יקנא בעדו אם יבגדו בו.

והשלישי, שיהיה שונא בצע, ולא יהיה חמדן, שהרועה שהושם לשמור הצאן, אין ראוי לו לגזול עורם מעליהם ושארם מעל עצמותם, שאז ישוב הענין בהפך, שיהיו הצאן לפרנס הרועה ולא הרועה לשמור הצאן...

והרביעי, שיהיה איש חיל אמיץ כח, לבו בגבורים, לשבר מתלעות עול, ולא ישא פני דל, ולא יהדר פני גדול, ולא יירא מעשות משפט.

והחמישי, שיהיה אמת, ולא ימצא עולה בשפתו וישפוט משפט צדק; שמ

שהוא מכחש או דובר שקרים, הנה הוא אם מפני היראה, או מפני שאינו יכול להשיג רצונו בזולת זה, והשופט אין לו לירא משום אדם, אמר הכתוב: "לא תגורו מפני איש" (דברים א, ז), וכל שכן המלך, שאין מי שיעכב על ידו מעשות רצונו, ועל כן, אין ראוי לו שישקר. ועוד, כי לא יבטח האדם בדברי המלך, אם תדברנה שפתיו עולה, ולשונו תהגה רמיה.

והששי, שיהיה ירא שמים וחרד על דבריו, ויהיה נכנע לעובדי השם יתברך, וישמור מצוותיו שנצטווה עליהן, מצד שהוא מלך או אחר שהוא מלך, ואף בשאר המצוות, ראוי לו שלא יתגאה על אחיו, לחשוב שהוא בן חורין מן המצוות יותר מהם, אמר הכתוב: "לבלתי רום לבבו מאחיו ולבלתי סור מן המצוה ימין ושמאל" (דברים יז, כ), וזה כמאמר החכם: המלך והדת אחים נאמנים, ואם יראו העם את המלך מזלזל בתורה ובמלמדיה יבאו כל העם להקל בה ותפול התורה בכללה.

אם כן, התכונות הנדרשות הן בבואה של התפקיד. מכלל תפקידי המלך, הסיק ר"י אלבו מהן התכונות הראויות למילוי התפקיד. כך נכון וראוי לעשות בכל תפקיד - דרישות תואמות תפקיד.

ולסיום פרק זה, נכון לצטט את דברי המלבי"ם (מלכים א' יא, לז), ביחס לשלמה המלך: "ומלכת בכל אשר תאווה נפשך - תנאי אל המלוכה, שטרם ימלוך על העם ימלוך על עצמו, אם ימלוך על כוחות נפשו ותאוותיו שיכנעו תחת משמעת השכל, אז הוא הראוי למלוך על העם".

ה. תכונות נדרשות לכל "בעל שררה"

1. עוז, גבורה ומסילות ללב העם

עד כה עסקנו במידות הראויות לדיין ולמלך. מעתה, עלינו לדון בשאלה האם וכיצד נכון להקיש מהן למנהיגי ציבור אחרים. כמו במלך, גם בנידון זה אין התייחסות מפורשת של התורה, אולם מתוך פרשיית מינוי יהושע, נוכל ללמוד על כמה מידות נדרשות. בבקשתו של משה רבנו לקב"ה, אומר משה: "יפקד ה' אלהי הרוחת לכל בשר איש על העדה. אשר יצא לפניו ואשר יבא לפניו ואשר יוציאם ואשר יביאם, ולא תהיה עדת ה' כצאן אשר אין להם רעה" (במדבר כז, טז-יז). בעקבות דברי

חז"ל בספרי (פרשת פנחס, אות קלט), כתב רש"י (שם):

אשר יצא לפנייהם – לא כדרך מלכי האומות, שיושבים בבתייהם ומשלחין את חיילותיהם למלחמה, אלא כמו שעשיתי אני, שנלחמתי בסיחון ועוג... וכדרך שעשה יהושע... וכן בדוד הוא אומר: "כי הוא יוצא ובא לפנייהם" (שמואל א' יח, טז), יוצא בראש ונכנס בראש. ואשר יוציאם – בזכותיו, ואשר יביאם – בזכותיו.

נמצא, שתכונות העוז והגבורה שנצרכות ללחימה, בשילוב ריבוי זכויות – נדרשים למנהיג אותו מבקש משה מהקב"ה למנות.

הקב"ה (שם שם, יח) נענה לבקשת יהושע: "ויאמר ה' אל משה, קח לך את יהושע בן נון איש אשר רוח בו, וסמכת את ידך עליו". ר"י בכור שור פירש שאכן הקב"ה בחר במנהיג שעונה על בקשותיו של משה, ואף הוסיף עליהם: "איש אשר רוח בו – רוח דעת גבורה ויראת שמים, וראוי להיות מנהיג". גם רש"י פירש: "איש אשר רוח בו – כאשר שאלת, שיוכל להלוך כנגד רוחו של כל אחד ואחד". נמצא, שמידה מיוחדת למנהיג היא שידע למצוא מסילות ללב כל אחד ואחד מהעם.

ביאור נוסף ל"איש אשר רוח בו", כתב בעל העמק דבר (שם): "רוחו היינו דעתו, עומד בפני עצמו ואינו נמשך אחר נטיה רצונית להנאת עצמו או אחרים". רוצה לומר, אדם בעל 'עמוד שדרה', שמתנהל לפי האמת ובלא פניות אישיות.

2. יראת שמים וענווה

בשני מקומות, מתייחס הרמב"ם לתכונה הנדרשת מכל בעל תפקיד: א. כפי שצוין לעיל, אגב עיסוקו בענייני ירושת מלוכה, קובע הרמב"ם (הלכות מלכים ומלחמות פ"א ה"ז) שיראת שמים היא דרישה בסיסית לכל מינוי: "וכל מי שאין בו יראת שמים, אף על פי שחכמתו מרובה, אין ממנין אותו למינוי מן המינויין שבישראל"⁶². ב. בהלכות סנהדרין (פכ"ה ה"א-ה"ד) מציין הרמב"ם, אלה לצד אלה, הנחיות ותכונות שנכונות לכל פרנס המתמנה על הציבור:

אסור לאדם לנהוג בשררה על הצבור ובגסות הרוח, אלא בענוה ויראה, וכל פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים נענש, ואינו רואה לו בן תלמיד חכם... וכן אסור לו לנהוג בהן קלות ראש.... וסובל טורח הצבור ומשאן,

62. וראה להלן אות ו.

כמשה רבינו... והרי הוא אומר: "ואצוה את שופטיכם" (דברים א, טז), זו אזהרה לדיין שיסבול את הצבור כאשר ישא האומן את היונק... כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור, אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה, כדי שלא יתבזה בפניהם.

אמת הדבר, שדברי הרמב"ם במקור זה עוסקים בהנחיות וציווים להתנהלותו של הפרנס, ואינם מתייחסים לתכונותיו בעת בחירתו. אולם מסתבר שראוי להם לציבור, להנהיג על עצמם מנהיג אשר ביכולתו להתנהל באופן הנזכר.

3. רחמנות

מדרש שמות רבה (ב, ב) מציין את מידת הרחמנות⁶³ כמידה שנצרכת למנהיג בישראל. משה רבנו ודוד המלך היו רועי צאן,⁶⁴ ובמלאכה זו באה לידי ביטוי מידה^{65:זו}

"ה' צדיק יבחן" (תהלים יא, ה), [ובמה הוא בוחנו במרעה צאן], בדק לדוד בצאן ומצאו רועה יפה... היה מונע הגדולים מפני הקטנים והיה מוציא הקטנים לרעות כדי שירעו עשב הרך ואחר כך מוציא הזקנים כדי שירעו עשב הבינונית, ואחר כך מוציא הבחורים, שיהיו אוכלין עשב הקשה, אמר הקדוש ברוך הוא מי שהוא יודע לרעות הצאן איש לפי כחו יבא וירעה בעמי...

ואף משה, לא בחנו הקדוש ברוך הוא אלא בצאן, אמרו רבותינו, כשהיה משה רבנו ע"ה רועה צאנו של יתרו במדבר, ברח ממנו גדי, ורץ אחריו עד שהגיע לחסית, כיון שהגיע לחסית נזדמנה לו בריכה של מים ועמד הגדי לשתות, כיון שהגיע משה אצלו, אמר: אני לא הייתי יודע שרץ היית מפני צמא, עיף אתה. הרכיבו על כתיפו והיה מהלך, אמר הקדוש ברוך הוא: יש לך רחמים לנהוג צאנו של בשר ודם, כך חייך, אתה תרעה צאני ישראל – הוי "ומשה היה רועה" (שמות ג, א).⁶⁶

63. עיין ראש השנה יז ע"ב, על החומרה של פרנס שמטיל אימה על הציבור שלא לשם שמים.

64. עיין שמואל, ב, ב, ה: "ויאמר ה' לך אתה תרעה את עמי ישראל".

65. להיבט נוסף לכך שמנהיגינו היו רועי צאן – עי' רבינו בחיי בראשית מו, לב.

66. ועי' זוהר, שמות, כ ע"ב – כא ע"א.

ספר החינוך (מצווה תצה) מנמק את האיסור שבמינוי אינו יהודי⁶⁷ או גר⁶⁸ למלוכה, בכך שהמלך "צריך להיות על כל פנים מזרע ישראל, שהם רחמנים בני רחמנים, כדי שירחם על העם, שלא להכביד עולם בשום דבר מכל הדברים, ויאהב האמת והצדק והיושר, כידוע בכל שהוא ממשפחת אברהם אבינו ע"ה, שיש בה כל טובות אלו". בעל ספר החינוך מוסיף ומדגיש שתכונה זו נדרשת בכל תפקיד: "ומשורש המצוה אתה דן שאסור גם כן למנות על הצבור אנשים רשעים ואכזרים". בדומה, גם במצוות מינוי דיינים כתב בעל ספר החינוך (מצווה תיד), שלמעשה, התכונות הנדרשות לדיין נצרכות לכל מינוי: "ומכלל מצוה זו גם כן... שכל מי שבררו אותו בני הקהל למנות עליהם ממונים לשום ענין, שישים כל השגחתו וכל דעתו, למנות מהם הראויין והטובים על אותו מינוי שהקהל צריכין אותו. ולא יגור מפני איש, למנות מי שאינו ראוי".

4. טובי העיר כדיינים

תרומת הדשן (סי' ריד) מדמה את "טובי העיר"⁶⁹ לדיינים: "טובי הקהל, כשיושבין לפקח על עסקי רבים ויחידים, במקום ב"ד קיימי". בעקבותיו פסק הרמ"א (ח"מ לז, כב) שמי שפסול להתמנות דיין, אינו יכול להתמנות לתפקיד ציבורי שמופקד על צרכי הרבים: "טובי הקהל הממונים לעסוק בצרכי רבים או יחידים, הרי הן כדיינים, ואסורים להושיב ביניהם מי שפסול לדון משום רשעה"⁷⁰. פסקי תרומת הדשן והרמ"א מהווים אבן פינה בתשובות ומאמרים רבים שנכתבו בהקשר זה. כך, לדוגמה: מינוי חשוד על שבועת שקר וענייני ממון⁷¹, מינוי נשים⁷²,

67. דברים יז, טו: "לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא".

68. רמב"ם, הל' מלכים פ"א ה"ד, ושם פסק שלא רק למינוי מלך אלא לכלל השררות: "אין מעמידין מלך מקהל גרים אפילו אחר כמה דורות עד שתהיה אמו מישראל, שנאמר (דברים יז, טו): 'לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא', ולא למלכות בלבד אלא לכל שררות שבישראל". וראה שולחן מלכים, הלכות מלכים ומלחמות, שם.

69. על הגדרת תפקידם וסמכותם של טובי העיר, עיין בספר טובי העיר, לר"י גולדברג.

70. דבריו הובאו אצל פוסקים רבים, עיין בלבוש, שם; שו"ת תורת חיים, ב, סי' י; שו"ת זקן אהרון, ב, סי' קלא, ושם כתב שבניגוד לדיין שקבלת הציבור מועילה, בפרנס גם אם הציבור יקבל עליו אדם רשע - אין זה מועיל. הסיבה היא, שקבלה מועילה באופן זמני, אך לא למשרה קבועה, ועוד.

71. שו"ת בנימין זאב, סי' רסב.

72. שו"ת הרב"ז, ג, חו"מ סי' יב; שו"ת משנה הלכות, ז, סי' רנד.

מינוי מנהל שנשוי לגויה בנשואין אזרחיים⁷³, מינוי גבאים שאינם ראויים⁷⁴, מינוי אנשים שמסרבים להזמנה לדין לפני בית דין⁷⁵, תוקף תקנות חברי כנסת שאינם שומרי תורה⁷⁶, טובת הנאה לנבכרי ציבור⁷⁷, ועוד⁷⁸.

מכל מקום, לענייננו נמצא קשר מהותי בין הלכות דיין ובין הלכות פרנסי ציבור. נכון הדבר, שלא ניתן להוכיח מכאן שכלל התכונות הנצרכות לדיין - אותן שנפסקו הלכה למעשה - נצרכות גם לפרנסי הציבור, שהרי תפקידיהם שונים, ועם זאת, עובדה היא שפסול 'רשעה' לדיינות פוסל גם כהונה כפרנס. הדבר מלמד שפרנסי הציבור נדרשים להיות יראי שמים, וכפי שכבר הובא לעיל מדברי הרמב"ם, ועיין עוד להלן.⁷⁹

בסיומו של פרק זה, נציין למה שכתב ר' אליעזר פאפו, בחיבורו פלא יועץ (ערך משפט), שכל פרנס צריך שיהיו בו מידות הראויות להנהגה, ועוד הוסיף שנדרשת התאמה בין הקהל והפרנס:

צריכים אנשי העיר ליתן לב, קודם שימנו פרנס על הצבור, ויבדקוהו יפה יפה: שתהיה שמועתו יפה, ושיהיה חכם בקי בדיני התורה, ושתהיה יראת חטאו קודמת לחכמתו, ושיהיה שלם במידות ובדעות, יודע להנהיג את הקהל ע"פ מדותיהם, ולסבול אותם כאשר ישא האומן את היונק. ואם יש"ח מבני העיר, הוא קודם, שהוא בקי יותר בהלכות מדינה ומדותיהם וטבעם, והם בקיאים בו ומכירים אותו. ואם יצטרכו להביא ממדינה אחרת, יעשו חקירה ודרישה היטב קודם שיקבלוהו, לבל יבואו להתחרט ולהרבות מחלוקת ח"ו.

73. שו"ת יביע אומר, ו, חו"מ סי' ג: "האיש הזה נפסל בהחלט מלשמש כמנהל עניני הקהילה, אף על פי שהוא תפקיד אדמיניסטרטיבי, שעכ"פ הוא מינוי צבורי".

74. שו"ת ציץ אליעזר, ו, סי' לו.

75. שו"ת מנחת יצחק, ליקוטי תשובות, סי' קנז.

76. שו"ת מאמר מרדכי, ב, חו"מ ס' טו.

77. ערוך השולחן חו"מ סי' א סע' א; הרב א"צ שינפולד, תחומין, ה (תשמ"ד), עמ' 332; ר"ש אישון, תחומין, כו (תשס"ו), עמ' 335; ר"י זולדן, תחומין, כט (תשס"ט) עמ' 65; שלטון החוק בישראל (רקובר), עמ' 96 ואילך.

78. עיין אנציקלופדיה תלמודית, כרך יט, ערך טובי העיר, טור פו, ד"ה טובי.

79. עיין שו"ת תורת חיים, ב, סי' מ, שלמד מהשוואת דין הפרנס לדין הדיין: "וכיוון שכן, צריך לבררם היותר הגונים".

ו. הלכה למעשה

כפי שהובא לעיל, מדברי הרמב"ם עולה שהתכונה היסודית לכל מנהיג היא יראת שמים. מדוע מידה זו כה חשובה למנהיג ציבור? הנצי"ב (העמק דבר, דברים י, יב) הסביר: "באשר מי שהוא ראש, ועוסק בצרכי רבים, עלול לבוא להנאת עצמו וכבודו במעשיהם, ולראות לטוב למי שחונף לו ולהיפך למי שיגע בקצה כבודו יעלים עיניו מלראות בצר לו, או אף תמצא ידו להרע לו. על כן עליו כתיב: "מה ה' שואל ממך כי אם ליראה" וגו' (דברים י, יב), ובכל שעה עליו לידע כי גבוה מעל גבוה וגו'". רבי משה פיינשטיין⁸⁰ הדגיש היבט שונה, שהדבר נובע מעצם מטרת המינוי: "דעיקר תכלית מינוי מלך הוא רק לחזוק התורה והמצוות, כדאיתא בספ"ד ממלכים, וכן כל המינויין בישראל", ומטרה זו לא תתממש בהיעדר יראת שמים. לא בכדי, התקוממו פוסקים רבים נגד מינויים של אישים אשר יש לפקפק ביראת השמים שלהם. לדוגמה, רבי מרדכי וינקלר⁸¹ דן במינויו של אדם שמסייע בידי עוברי עבירה לתפקיד "ראש הקהל"; הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל⁸² דן במינויו של ערל לתפקיד דומה; רבי משה פיינשטיין⁸³ דן במינוי אדם מחלל שבת לתפקיד נשיא בית כנסת, וכן אודות מינוי גבאי שאינו שומר תורה ומצווה⁸⁴; רבי משה שטרנבוך⁸⁵ מחה נגד מקום שרוב חברי ועד הקהילה היו מחללי שבת בפרהסיא, ועוד דוגמאות רבות.⁸⁶ כפועל יוצא מכך, דנו פוסקי זמננו בשאלת הצבעה למפלגה שבין חבריה יש מי שאינם שומרי תורה ומצוות.⁸⁷

נוסף על יראת השמים, ריב"ש (סי' רכח) הדגיש שיש לבחור "אנשים חכמים ונבונים ויודעים בענייני הקהל במשפטיהם והנהגותיהם ותקנותיהם, אוהבי צדק ורודפי

80. שו"ת אגרות משה, יו"ד ב, סי' מה.

81. לבושי מרדכי, מהדורה תליתאי, או"ח סי' נה.

82. שו"ת משפטי עוזיאל, יו"ד ב, סי' מו.

83. שו"ת אגרות משה, או"ח ג, סי' יא.

84. שם, או"ח ה, סי' כ אות לה.

85. שו"ת תשובות והנהגות, ג, סי' תלד.

86. להרחבה בעניין זה, ולדוגמאות נוספות, עי': טובי העיר (גולדברג), פ"ב סע' ד ובהערות; הרב אבישי בן דוד, 'האם מותר לבחור למשרה ציבורית יהודי שאינו שומר מצוות', המעין, 231 (תשרי תש"פ), עמ' 179 - 190; שולחן מלכים - הלכות מלכים ומלחמות, פ"א ה"ז אות כא.

87. ראה לעיל הערה 86.

שלום". בתקנות מדינת מעהרין,⁸⁸ כתבו ש"צריכין הקהל לדקדק היטב הדק להתמנות איש אשר יש לו כח לעמוד בפרץ, ושהקהל יהיו בטוחים ממנו שיתעסק בצרכי ציבור באמונה".⁸⁹ ועל כל אלה, נציין שוב ליסוד העולה מתוך דברי בעל ספר העיקרים⁹⁰, שבכל תפקיד יש למצוא את האנשים שנושאים בתכונות הנצרכות לו.

סיכום

ככלל, מבחינה הלכתית, פרנסי ציבור אינם נדרשים למידות ותכונות מיוחדות, וזאת בשונה מדיינים. עם זאת, אחת ומיוחדת היא מידת יראת שמים, שהיא נדרשת לא רק לכתחילה, אלא גם מעכבת את מינויו של מי שאינו כזה. את הסיבה לכך, יש לתלות בכך שתפקידה של הנהגה אינו רק 'ניהול', אלא גם חיזוק קיום התורה והמצוות בקרב הציבור. מסתבר שאת שאר המידות יכול המנהיג לרכוש במשך הזמן שבו ישמש במשרתו, מה שאין כן יראת שמים, שצריכה להיות מעוגנת היטב, ומלכתחילה, באישיותו של המנהיג. ואחר הכל, בוודאי שעל ציבור הבוחרים להשתדל לבחור את מי שיהיו בהם כמה שיותר תכונות ומידות שמתאימות להנהגת הציבור, כל משרה לפי עיקר עניינה.

88. מהד' מקיצי נרדמים, אות קפט.

89. עיין שו"ת מנחת אשר, א, סי' נה, שמותר לסלק פרנס שרודה בציבור, ומתנהג בגאווה. ועל סילוק מנהיג ממשרתו בכלל - עיין להלן פרק ח.

90. לעיל סוף אות ד.

